

Årsager og effekter af den tidlige tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet

På grundlag af et omfattende survey-materiale analyserer denne artikel den tidlige tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet, der i Danmark tager form af førtidspension, overgangsydelse og efterløn. Ambitionen er at kortlægge de samfundsmæssige struktureringsmekanismer bag og effekterne af den tidlige tilbagetrækning ved hjælp af korrespondanceanalytiske teknikker.

1. Indledning

I den vestlige verden betragtes befolkningens demografiske aldring og den voksende forsørgerbyrde som en af de største udfordringer for velfærdsstaten (se f.eks. OECD 1996a, 1996b). Det stigende udgiftstryk følger dog ikke alene af de demografiske forandringer. I tillæg er de sociale udgifter stigende, fordi stadigt flere ældre forlader arbejdsmarkedet, inden de når pensionsalderen. Derfor har et generelt træk i de vesteuropæiske velfærdsstater i de seneste 5-10 år været, at man har søgt at øge andelen af ældre mennesker i arbejdsstyrken, dvs. man har søgt at erstatte 'tidlig tilbagetrækning' med 'sen tilbagetrækning' fra arbejdsmarkedet (Vroom og Guillemard 2002). Først og fremmest har man søgt at opnå dette ved at forringe tilbagetrækningsordningernes generøsitet og kvalitet. Spørgsmålet er dog, om den stærke fokus på de velfærdsstatslige tilbagetrækningsordninger er i samklang med de faktiske årsager

til den 'tidlige tilbagetrækning' fra arbejdsmarkedet. I debatten er man således tilbøjelig til at overse, at den tidlige tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet kan forklares med forskellige modeller. Overordnet kan der således foretages en distinktion mellem push-, pull- og jump-forklaringer.

Push-forklaringer betoner, hvorledes arbejdsmarkedets udstødningsmekanismer rammer de svageste (dårligt helbred) og de mindst kvalificerede indenfor arbejdsstyrken; dvs. at 'tidlig tilbagetrækning' tolkes som noget uønsket og påtvunget, der giver anledning til marginalisering, ekskludering og/eller manglende velfærd. I pull-forklaringer, der har været meget dominerende i debatten, analyseres tilbagetrækningsordningerne som incitamentsstrukturer, og tilbagetrækningen som incitamentsvirkninger, dvs. tilbagetrækningen skyldes, at tilbagetrækningsordningerne har en kvalitet og generøsitet, der gør, at det for den ældre lønmodtager bedre kan betale sig at forlade arbejdsmarkedet end at arbejde. Jump-for-

klaringer omhandler i nogen grad de velfærdsstatslige tilbagetrækningsordninger, men generøsiteten i ordningerne er ikke afgørende, da det drivende i jump er ønsket om selvaktivering og selvrealisering i en aktiv tredje alder (at rejse rundt i verden eller at gøre noget, den ældre altid har drømt om at gøre). I et jump-perspektiv handler den tidlige tilbagetrækning om inklusion i en kvalitativ ny livsfase.

Når disse modeller fungerer som referenceramme, bliver det åbenbart, at der ikke eksisterer et universalmiddel i bestræbelserne på at ændre tilbagetrækningsmønstrene. For eksempel vil ændringer i velfærdsstatens incitamentsstrukturer efter al sandsynlighed have en meget ringe indvirkning på tilbagetrækningsmønstrene, hvis tilbagetrækningen hovedsageligt er forårsaget af push-faktorer (for eksempel dårligt helbred), dvs. faktorer, som den enkelte lønmodtager ikke selv er herre over. På denne baggrund er formålet med denne artikel at nå frem til en bedre forståelse af de aktuelle og aktive drivkræfter bag den 'tidlige tilbagetrækning' fra arbejdsmarkedet. Med dette formål for øje vil vi undersøge de tidligt tilbagetruknes (især førtidspensionister og efterlønsmodtagere) begrundelse for at trække sig tilbage, og hvorledes tilbagetrækningen har påvirket de tilbagetruknes eksistensvilkår. Herved bliver det muligt at kvalificere debatten omkring de faktiske muligheder og betingelser for at erstatte 'tidlig tilbagetrækning' med 'sen tilbagetrækning' fra arbejdsmarkedet.

I afsnit 2 vil der blive foretaget en mere uddybende præsentation af push-, pull- og jump-forklaringerne, ligesom der vil blive fokuseret på centrale problemer i forklaringsmodellerne. Et af hovedproblemerne er således, at både push-, pull- og jump-forklaringerne i overdreven grad fokuserer på individuelle egenskaber blandt de tidligt til-

bagetrukne som årsag til tilbagetrækningen, fremfor at fokusere på den tidlige tilbagetræknings sociale forhold. Med andre ord er der en tendens til, at push-, pull- og jump-forklaringerne underminerer den sociologiske refleksion, dvs. bestræbelser på at relatere den tidlige tilbagetrækning til grundforestillinger om samfundet. Udfordringen er derfor at udvikle en model, der både kan integrere push-, pull- og jump-forklaringerne og samtidig indfange de samfundsmæssige struktureringsmekanismer, der ligger bag den tidlige tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet. I et forsøg på at tage denne udfordring op vil der blive trukket på Pierre Bourdieus sociologi, herunder især hans forestillinger om det sociale rum og dets struktureringsmekanismer. Herefter vil data og metode blive præsenteret i afsnit 3. Data er baseret på en omfattende survey-undersøgelse og muliggør en sammenligning mellem fem forskellige befolkningsgrupper i alderen 50 til 66 år: Førtidspensionister, efterlønsmodtagere, personer på overgangsydelse, arbejdsløse og personer i beskæftigelse; og data analyseres ved hjælp af korrespondanceanalytiske teknikker. I afsnit 4 præsenteres undersøgelsens resultater. Først vil det blive demonstreret, hvorledes de fem befolkningsgrupper er forskelligt positioneret i det sociale rum, betinget af størrelsen og sammensætningen af deres økonomiske og kulturelle kapital. Dernæst vil der mere specifikt blive fokuseret på de tidligt tilbagetrukne (førtidspensionister, efterlønsmodtagere og personer på overgangsydelse), idet det vil blive kortlagt, hvad det er for underliggende mekanismer og dynamikker, der gør, om de tidligt tilbagetrukne oplever, at de er blevet pushed, Pulled eller har jumped ud af arbejdsmarkedet. Som afslutning vil der i afsnit 5 blive foretaget nogle konkluderende bemærkninger, der især vil relatere sig til incitaments-

tænkningen som velfærdsstatens og velfærdssamfundets nye filosofi.

2. Eksisterende hypoteser der forklarer tidlig tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet

To spørgsmål er centrale i debatten om, hvorfor ældre lønmodtagere forlader arbejdsmarkedet, før de når pensionsalderen. Det første drejer sig om, hvorvidt den tidlige tilbagetrækning er frivillig eller ufrivillig. Det andet om den tidlige tilbagetrækning er udbuds- eller efterspørgselsdetermineret. På tværs af disse spørgsmål er der i løbet af de sidste to-tre årtier opstået en række kvalitativt forskellige forklaringsforsøg, der overordnet kan sammenfattes som push-, pull- og jump-forklaringer.

Push-forklaringer er relateret til strukturelle ændringer, arbejdsforholdene og individuelle karakteristika. I push-forklaringer er arbejdsgivernes optimeringsadfærd årsagen og arbejdsløshedens niveau rammen for den tidlige tilbagetrækning. push-mekanismen rammer de svageste og mindst kvalificerede dele af arbejdsstyrken, og push-modellen foreskriver, at hvis folk kunne vælge selv, ville de vælge at arbejde. Derfor betragtes push-betinget tilbagetrækning som ufrivillig og uønsket af den berørte (Halvorsen & Johannessen 1991; Drury 1993; Trommel & de Vroom 1994). Push kan i princippet udgå fra to positioner. Ældre arbejdstagere kan således blive pushed ud af arbejdsmarkedet fra en position som beskæftiget eller fra en position som arbejdsløs.

Push fra en position som lønmodtager kan være betinget af dårlige arbejdsforhold (fysisk og mentalt), der forårsager nedslidning, dårligt helbred og en reduktion i produktiviteten. Push kan udgå fra tekniske og

organisatoriske omstruktureringer, der fører til reduktion i antal af ansatte og fyringer, og push kan forårsages af anciennitetsbestemte lønsystemer, der kan give anledning til, at lønnen til den ældre del af arbejdsstyrken er højere end deres produktivitet tilliger.

Hvorvidt et overskud af arbejdskraft på arbejdsmarkedet forårsager push, (Hornemann-Møller 1987; Jacobs, et al. 1991) vil i nogen grad være betinget af de konkrete misforhold mellem efterspørgslen efter arbejdskraft og de ældre arbejdstageres evner og kvalifikationer (Taylor & Walker 1994, 579ff). Det vil også afhænge af, om der er modstand blandt arbejdsgiverne mod at ansætte ældre arbejdstagere, og hvorvidt arbejdsgiverne i ansættelsesprocesserne udfører statistisk diskrimination, der bygger på forestillinger om, at ældre lønmodtagere er mere fraværende på grund af sygdom og mindre tilpasningsdygtige og fleksible end de yngre. Det afhænger også af mulighederne for at udskifte ældre lønmodtagere med nye og yngre deltagere på arbejdsmarkedet (immigranter, kvinder etc.). Og det afhænger af kvaliteten af de arbejdsmarkedspolitiske foranstaltninger, dels i form af dagpengesystemets kvalitet (varighedsregler m.v.), og dels i form af aktiveringsforanstaltningerne, der tager sigte på at hjælpe arbejdsløse tilbage i et ansættelsesforhold.

I modsætning til dette fokuserer pull-forklaringer især på velfærdsstaten og kvaliteten og generøsiteten i de offentlige, korporative og private tilbagetrækningsordninger, der får folk til at finde det fordelagtigt at acceptere tidlig tilbagetrækning i stedet for arbejde (Wadensjö 1985). I bund og grund er pull-modellen forankret i neoklassisk økonomisk teori, ifølge hvilken individer forventes at være nyttemaksimerende. Som sådan er tidlig tilbagetrækning en fri-

villig beslutning, da beslutningen om at lade sig pensionere er en velovervejede og overlagt beslutning, eftersom den ældre er fuldt informeret om nytten ved en given handling. pull-forklaringer har dog også en sociologisk dimension, for så vidt som tilbagetrækningsordningerne analyseres som institutionaliserede sociale normer (f.eks. Zeuner & Nørregaard 1991). I dette perspektiv er tilbagetrækningsordningerne et konkret udtryk for kollektive og sociale forventninger til ældre arbejdstageres handlemåde. Tilbagetrækningen struktureres altså mere eller mindre mekanisk af velfærdsstatens materielle eller symbolske signaler.

Ligesom pull- indebærer også jump-forklaringer, at den tidlige tilbagetrækning er et frivilligt og et positivt tilvalg. Som sådan er der ligheder mellem pull og jump-forklaringerne. Men hvor pull har sine rødder i præferencer for fritid i al abstrakthed, så er jump-forklaringer forankret i konkrete ønsker om selvudfoldelse. Velfærdsydelse generøsitet behøver ikke at spille en rolle for beslutningen om at trække sig tilbage, så længe ydelserne kan dække eksistensminimum, da ønsket om at realisere individuelle ønsker og potentialer er den bagvedliggende årsag til tidlig tilbagetrækning¹. Individuer, der udfører et 'jump', aspirerer ikke efter økonomiske, men sociale gevinster, og tidlig tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet i et jump-perspektiv kan f.eks. anvendes til at tage hånd om børnebørn eller til at realisere længe ønskede personlige projekter (at rejse jorden rundt, at fordybe sig i en hobby etc.) (Zeuner & Nørregaard 1991; Nørregaard 1996).

2.2. Problemerne ved Push-, Pull- og Jump-forklaringerne

Push, pull og jump forekommer at være rimelige begreber til at strukturere refleksio-

ner og analyser af den tidlige tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet. Der er dog to store problemer forbundet med at anvende push-, pull- og jump-forklaringerne.

Et stort problem er, at det i praksis kan være meget svært at bestemme, om tilbagetrækningen er frivillig eller ufrivillig, eller om tilbagetrækningen er udbuds- eller efterspørgselsbestemt (McCullum 1986; Halvorsen & Johannessen 1991; Mallier & Shafto 1992, 40; Schultz et al. 1998, 46). Som en konsekvens er der blevet argumenteret for, at ingen enkeltstående faktor, hvad enten det er push, pull eller jump, kan forklare den tidlige tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet (Walker 1985, 219f; Kohli & Rein 1991; Johnson & Falkingham 1992, 120f; Maule et al. 1996, 202; Pedersen 1997; NOSOSKO 1999, 10). Endvidere at push, pull og jump ikke er gensidigt udelukkende forklaringstyper (Kolberg 1991), hvorfor man må analysere den tidlige tilbagetrækning som en kombination af push, pull og jump-faktorer (Halvorsen 1994, 52; Moore et al. 1994, 6; Trommel 1995, 338; Hansson et al. 1997, 220), eller at push, pull og jump kan virke samtidigt men med forskellige styrke på forskellige delmarkeder. Den tidlige tilbagetrækning er altså et komplekst fænomen, der kun kan forklares som et resultat af gensidige interaktioner mellem push, pull og jump.

Et andet problem, der allerede blev fremhævet af Martin Kohli (1988) er, at push-, pull- og jump-forklaringer er i underskud af egentlige sociologiske og teoretiske refleksioner, dvs. push-, pull- og jump-forklaringerne er løsrevet fra basale forestillinger om samfundet. Et fællestræk ved de tre forklaringstyper er således, at de bygger på forestillinger om, at individer, firmaer og velfærdsordninger eksisterer helt uafhængigt af de sociale relationer, der konstituerer dem i deres specificitet i et givent sam-

fund på et givent historisk tidspunkt. Anderledes formuleret er push-, pull- og jump-modellerne afkoblet refleksioner over de socialt og historisk strukturerede eksistensbetingelser.

2.3. Mod en mere integreret model

Man kan hævde, at arbejdsmarkedet er et socialt rum, idet et socialt rum defineres af forskelle og relationerne mellem disse forskelle. For at illustrere dette i relation til arbejdsmarkedet kan nævnes, at individer er forskelligt positioneret på arbejdsmarkedet (jf. den horisontale og vertikale arbejdsdeling), og man antager sædvanligvis, at positioneringerne (placeringen i den samfundsmæssige arbejdsdeling) er betinget af individets ressourcer i form af uddannelse, præferencer m.v. Endvidere forventes, at det er positionen på arbejdsmarkedet, der betinger, hvem blandt de ældre lønmodtagere, der i særlig grad udsættes for risikoen for at blive 'pushed' ud på grund af et ringe arbejdsmiljø; f.eks. udsættes ufaglærte arbejdere i fremstillingsindustrien i højere grad end akademikere for et beskidt og helbredsnedbrydende arbejde.

Sociologen Pierre Bourdieu har argumenteret for, at fordelingen af individer i det sociale rum er afhængig af størrelsen af deres kapital og sammensætningen af denne, dvs. om der er en overvægt af økonomisk eller kulturel kapital (Bourdieu & Passeron 1990; Bourdieu 1986, 1990, 1996). Idet vi anvender denne maksime som vores teoretiske udgangspunkt, vil vi undersøge, om denne type relation mellem den økonomiske og kulturelle kapital også gør sig gældende i forhold til den tidlige tilbage-trækning fra arbejdsmarkedet.

Den økonomiske kapital refererer til økonomiske ressourcer. Der er ingen grund til at foretage en uddybning af dette begreb.

Dets intuitive betydning er så at sige lig med dets teoretiske indhold. Der er tale om forskellige former for økonomiske værdier – det vil sige indkomst, værdipapirer, privat ejendom etc.

Den kulturelle kapital refererer til erfaringsbaserede og kropsliggjorte æstetiske dispositioner, kulturelle præferencer og kvalifikationer. Forskelle i sociale erfaringer (er man vokset op i arbejderklassen eller borgerskabet) kropsliggøres som forskellige dispositioner for social handlen, der bl.a. manifesterer sig som smag (kan lide pop-musik versus klassisk musik), almen dannelse m.v., og som objektiveres i dispositioner for at efterstræbe særlige kulturelle varer og artefakter, eksempelvis kunstværker, bogsamlinger m.v., eller i institutionaliseret form så som uddannelseskvalifikationer, titler etc. (Munk 1999).

For så vidt som størrelsen og sammensætningen af den økonomiske og kulturelle kapital betinger individers sociale positioner, så består den videnskabelige opgave i at konstruere et socialt rum, hvor struktureringsmekanismerne afdækkes. I et forsøg på at konstruere det sociale rum er man ikke nødvendigvis tvunget til at afvise push-, pull- og jump-modellerne. På et helt generelt plan har Pierre Bourdieu (Bourdieu, et al. 1991) således argumenteret for, at man i konstruktionen af det sociale rum kan trække på de teorier og traditioner inden for samfundsvidenskaberne, der allerede har formuleret relevante begreber til at forstå det fænomen, der er under observation. Specifikt i forhold til vores problemstilling kan push-, pull- og jump-modellerne altså hjælpe os med at konstruere det sociale rum, da vi ved hjælp af disse modeller kan organisere et system af påstande, der kan gøres til genstand for empirisk analyse.

Når vi derfor anvender push-, pull- og jump-modellerne, gør vi det ikke i traditio-

nel forstand. Dette ville for eksempel indebære, at vi i et pull-perspektiv skulle analysere mennesket som udstyret med en universelt gældende essens, dvs. en hedonistisk psykologi. Tværtimod afviser vi, at push-, pull- og jump-fænomenerne har en egen, selvstændig og uafhængig mening og eksistens. I stedet forstår vi push, pull og jump som fænomener, der er forbundet med forskellige praksisser, og som kun giver mening, når de forankres i grundforestillinger om samfund og de sociale strukturer. Derfor forventer vi, at praksisser knyttet til push, pull og jump optager forskellige positioner i det sociale rum, baseret på størrelsen af kapitalmængde og den relative sammensætning af kapital. Anvendt på denne måde kan push-, pull- og jump hjælpe med til at strukturere de empiriske observationer, og modellerne har fungeret som hjælpeværktøjer i formuleringen og struktureringen af survey-undersøgelsen.

3. Data og metoder

De resultater, vi her rapporterer, er baseret på en surveyundersøgelse designet af Jørgen Goul Andersen og Per H. Jensen, Center for komparative Velfærdsstudier, Aalborg Universitet (for en komplet beskrivelse af surveyundersøgelsen, svarprocenter etc., se Clement 2001a). Surveyundersøgelsen blev udført af Danmarks Statistik som telefoninterviews primo 1999. Datasættet beskriver et repræsentativt udsnit af tre dele af befolkningen: (a) Fuldt beskæftigede, (b) arbejdsløse og (c) tidligt tilbagetrukne fra arbejdsmarkedet.

Datasættet indeholder forskellige informationsklynger, dvs. baggrundsvARIABLE, information om arbejdsforhold, sociale forhold (inklusive helbred) m.v. (det samlede spørgeskema er optrykt i (Andersen et al. 2002)). Surveyundersøgelsen omfatter en

tilfældig udvælgelse af 6.528 personer, der fordeler sig over følgende kategorier:

- fuldt beskæftigede (18-54 år): 1.433
- fuldt beskæftigede (55-66 år): 499
- arbejdsløse (længere end 3 måneders arbejdsløshed): 1.629
- tidligt tilbagetrukne fra arbejdsmarkedet: 2.968

Den tilfældige udvælgelse af tidligt tilbagetrukne består af tre undergrupper:

- modtagere af efterløn: 1.653
- førtidspension: 1.159
- overgangsydelse: 156

Den gennemsnitlige svarprocent er 57,7%, men der er store variationer mellem de forskellige grupper. Svarprocenten er lavest blandt førtidspensionister (45,8%), utvivlsomt fordi en stor del af respondenterne i denne gruppe er mentalt handicappede. Som det fremgår, er der ved udvælgelsen af respondenter udelukkende udtrukket personer, der modtager velfærdsydelse, hvis eksplicite formål er at forsørge medborgere, der har forladt arbejdsmarkedet (se også Madsen 1999; Bengtsson 2000; Jensen 2001; 2002). Dvs. der er ikke taget højde for, at også personer på arbejdsløsheds- eller sygedagpenge m.v. reelt kan have forladt arbejdsmarkedet. Det betyder, at der centreres på følgende velfærdsordninger og persongrupper:

- Efterlønsordningen, der blev introduceret i 1979, tillader 60-66 årige medlemmer med en arbejdsløshedsforsikring frit at vælge at trække sig tilbage fra arbejdsmarkedet tidligere end den almindelige pensionsalder². Tidlig tilbagetrækning kræver dog, at man har været medlem af en arbejdsløshedskasse i 25 år. Medlem-

skab af en arbejdsløshedskasse er frivilligt i Danmark.

- Alle danske indbyggere mellem 18 og 67 med fast bopæl i Danmark kan modtage førtidspension på baggrund af helbredsmæssige årsager eller for personer mellem 50 og 67 år af sociale årsager. I 1999 blev førtidspension især tildelt på baggrund af mental sygdom (29%) og sygdom i bevægelsesapparatet (28%). Kun 3% blev tildelt førtidspension udelukkende af sociale årsager (Den Sociale Ankestyrelse 2000).
- I 1992 blev den såkaldte overgangsydelse introduceret. Denne gjorde det muligt for de langtidsarbejdsløse mellem 50 og 59 (som havde været medlemmer af en arbejdsløshedskasse i 20 år) at få tildelt denne ydelse i forbindelse med tidlig tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet. Overgangsydelsen, som var meget populær, blev ophævet i 1996.
- Hvad angår de fuldt beskæftigede, arbejdsløse og tidligt tilbagetrukne fra arbejdsmarkedet omfatter den følgende analyse kun personer mellem 50-66 år.

Data fra surveyundersøgelsen har været gjort til genstand for korrespondanceanalytiske teknikker (f.eks. Clausen 1998). Fordelen ved denne analysetype er, at den tillader, at en stor mængde variable analyseres relationelt. Til dette er anvendt programmet ADDAD. Dataene er derfor blevet rekodet. Variable, der oprindeligt var ordinale eller nominale, er blevet rekodet til at være binære variable.

Korrespondanceanalysen er et fremragende værktøj, når det drejer sig om at visualisere sammenhænge i et omfattende datamateriale. Gennem korrespondanceanalysen illumineres strukturerne i datamaterialet, ved at modaliteter, der udviser en statistisk sammenhæng, vil placere sig i

nærheden af hinanden, med modaliteter, der ikke udviser en statistisk sammenhæng, placeres langt fra hinanden. For eksempel er det slige statistiske sammenhænge, der gør, at variablene 'førtidspension', 'dårligt helbred' og 'føler uro/angst' er placeret tæt på hinanden i figur 1. Det er således et glimrende værktøj til at danne sig et umiddelbart indtryk af strukturerne samt til at se 'nye' sammenhænge. For eksempel er det i nogen grad overraskende, at en række traditionelle funktionærgrupper (uddannet indenfor kontor, handel og samfundsvidenskab ~ 'udd. kontor/handel/samf') har følt sig nødtvunget til at forlade arbejdsmarkedet som følge af 'pres fra kollegaer/ledelsen', jf. figur 2. Men visualiseringen indeholder også en fare for, at man risikerer at overfortolke materialet. Det er derfor vigtigt at understrege, at de relative positioner i figur 1 og figur 2 repræsenterer statistiske sandsynligheder. For eksempel kan figur 1 læses på den måde, at alle industriarbejdere har en ufaglært arbejder som fader, fordi variablene 'far ufaglært' og 'industriarbejder' er placeret tæt på hinanden. Dette er selvfølgelig ikke tilfældet. Modaliteternes placering er et udtryk for de statistiske korrelationer, der eksisterer mellem de forskellige modaliteter, men der er ikke tale om kausalsammenhænge. En korrespondanceanalyse skal således læses med forsigtighed og må ikke foranledige til substantiel læsning, men ses som en grov fremstilling af den relationelle sammenhæng mellem modaliteterne. Hvis vi i kommentarerne til graferne virker deterministiske, er det således udelukkende af fremstillingsmæssige hensyn.

4. Resultaterne

I dette afsnit analyserer vi først den samlede stikprøve; dvs. vi undersøger, hvorledes

personer i erhvervsmæssig beskæftigelse, arbejdsløse og tidligt tilbagetrukne er relateret til hinanden i det sociale rum, hvilket grafisk er fremstillet i figur 1. Dernæst vil der på tilsvarende måde, om end mere dybtgående, blive foretaget en analyse af relationerne mellem personer, der er tildelt førtidspension, overgangsydelse og efterløn, jf. figur 2. Analyserne tager altså udgangspunkt i to figurer, der er fremkommet ved hjælp af korrespondanceanalytiske teknikker. For en teknisk gennemgang af de anvendte korrespondanceanalytiske principper, se figurforklaring.

4.1. Den samlede stikprøve

Der er en vis systematik i den måde, hvorpå modaliteterne har fordelt sig i figur 1, hvorfor man må formode, at figur 1 afbilder et forholdsvis selvstændigt socialt rum for ældre og arbejdsmarkedet. Ud fra modaliteternes fordeling har vi ved hjælp af induktive fremgangsmåder forsøgt at fortolke strukturen i det sociale rum, og ifølge vore fortolkninger er arbejdsmarkedet for ældre struktureret af størrelsen og sammensætningen (økonomisk eller kulturel) af kapital. Det er altså fortolkninger af modaliteternes fordeling i koordinatsystemet, der har gjort det muligt at navngive første og anden akse. Ifølge vore fortolkninger angiver første akse et kontinuum mellem lidt-meget kapital (–Kapitalvolumen/+Kapitalvolumen), medens andenaksen repræsenterer forskelle i karakteren af kapitalbesiddelse (er der overvejende tale om økonomisk (–Kulturel kapital/+Økonomisk kapital) eller kulturel (+Kulturel kapital/–Økonomisk kapital) kapital. Med denne fortolkningsramme differentierer første akse i figur 1 efter størrelsen af kapital, idet positioner og dispositioner, der relaterer sig til en relativ stor mængde kapital, trækkes mod højre i

grafen, medens indikatorer på begrænset kapital trækkes mod venstre. Til gengæld differentierer anden akse den relative sammensætning af kapital, dvs. der differentieres mellem overvægt af kulturel eller økonomisk kapital.

Figur 1 viser, hvorledes individer fra forskellige grupper, med tilhørende etiske og æstetiske dispositioner, formidlet af habitus, placerer sig i rummet. For eksempel er der i figur 1 stor afstand mellem ‘undervisere’ (folkeskole-/gymnasielærere m.v.) og ‘industriarbejdere’. Vi har tolket, at det strukturerende princip bag denne forskel er størrelsen og sammensætningen af kapital. ‘Undervisere’ besidder ‘meget’ kapital (+Kapitalvolumen), og kapitalen er overvejende af kulturel art (+Kulturel kapital/–Økonomisk kapital). ‘Industriarbejdere’ besidder ‘lidt’ kapital (–Kapitalvolumen), og kapitalbesiddelsen er overvejende af økonomisk art (–Kulturel kapital/+Økonomisk kapital). Endvidere kan det for eksempel konstateres, at ‘Politiken’ er placeret tæt på ‘undervisere’, men langt fra ‘industriarbejdere’, hvilket angiver, at ‘undervisere’ i langt højere grad end ‘industriarbejdere’ er disponerede for at læse avisen Politiken. Dvs. som et socialt rum aftegner figur 1 forskellige systemer af positioner og dispositioner, der både defineres gennem deres indbyrdes forhold og defineres gennem deres forhold til de samfundsmæssige betingelser, der har frembragt dem.

De største forskelle og skarpeste modsætninger i figur 1 manifesterer sig via figurens diagonaler, hvor differentieringsprincipperne følger begge akser, dvs. både kapitalvolumen og kapitalsammensætningen. Hvad angår individer er de stærkeste kontraster at finde mellem ‘sagsbehandler/fuldmægtig’ (klassiske funktionærgrupper) og ‘arbejdere’, på den ene side, og mellem ‘førtidspensionister’ og ‘fuldt beskæftige-

Figur 1. (Se figurforklaring ved noterne)

<p style="text-align: center;">+Kulturel kapital -Økonomisk kapital</p> <p>under 99.000 kr</p> <p>problemer med betaling dårligt helbred Førtidspension lejebolig bor alene</p> <p style="text-align: center;">føler uro/angst</p> <p style="text-align: center;">økonomisk fremtid usikker</p> <p>100-149.000 kr</p> <p style="text-align: right;">Arbejdsløs</p> <p style="text-align: right;">50-54 år</p> <p style="text-align: right;"><i>Overgangsydelse</i></p> <p>ufaglært omsorg/pleje</p> <p>300-449.000 kr. <i>ledsmerter</i></p>	<p style="text-align: right;"><i>information</i></p> <p>pæd. udd. kort hum/æstetisk udd. m/l pædagog underviser pæd. udd. m/l student</p> <p>far højere funktionær</p> <p style="text-align: center;">Politiken</p> <p>hum/æstetisk udd. kort opera/klassisk læger/sundhed</p> <p>læser bøger hver uge teater/kunst</p> <p style="text-align: right;"><i>udd. kontor/handel/samf</i> <i>sagsbehandler/fuldmægtig</i></p> <p>55-59 år leder + 10 <i>far lavere funktionær</i></p> <p style="text-align: right;">salg/finans</p> <p><i>far faglært tekniker sekretær/receptionist</i></p> <p style="text-align: center;">indkomst over 500.000 kr</p>
<p>-Kapitalvolumen 175-199.000 kr.</p> <p style="text-align: center;">far ufaglært</p> <p><i>TV Danmark</i> <i>udd. levnedsmiddel/handel</i> <i>ingen udd.</i> <i>TV3</i></p> <p>udd. håndværk/industri 60-66 år selvstændige arb. opg. ej vigtige <i>manuelt arbejde</i></p> <p>industriarbejder belastende/repetitivt arb. <i>transportarbejde</i></p> <p><i>BT/Ekstrabladet</i></p> <p>læser aldrig bøger udd. 7-klasse</p> <p>interessante arb. opg. ej vigtige udd. faglært</p> <p style="text-align: right;">far – landmand arb. landmand/fisker</p>	<p>+Kapitalvolumen <i>medlem af Lions Club Jyllandsposten</i></p> <p><i>ingen ledsmerter</i></p> <p><i>ingen problemer med betaling</i> <i>god helbredstilstand</i> 400-499.000 kr</p> <p style="text-align: center;">Beskæftiget to personer i husstand <i>leder under 10</i></p> <p>Ejerbolig 250-349.000 kr</p> <p style="text-align: center;">Efterløn</p> <p>-Kulturel kapital +Økonomisk kapital</p>

de' (der repræsenterer den højeste differenciering i grafen, hvad angår ressourcer), på den anden. 'Modtagere af efterløn' befinder sig i samme kvadrant som 'personer i erhvervsmæssig beskæftigelse', omend 'efterlønnere' har et mindre samlet kapital volumen end 'personer i beskæftigelse', medens 'ældre arbejdsløse' og 'personer på overgangsydelse' befinder sig i diagonalen mellem 'efterlønnere' og 'førtidspensionister'.

Den venstre side i figur 1 viser individer med de laveste indkomster. Det er manuelle arbejdere, der ikke i nævneværdig grad interesserer sig for arbejdets indhold eller er orienteret mod selvstændige arbejdsopgaver (selvstændige arb.opg. ej vigtige/interessante arb.opg. ej vigtige), dvs. arbejdet har ingen værdi i sig selv, da arbejdet er et middel til livsudfoldelse. Arbejdet giver anledning til smerter i led, ryg eller knæ og generelt dårligt helbred, hvilket skyldes, at manuelle arbejdere udsættes for repetitive og fysisk nedslidende arbejdsfunktioner (belastende/repetitivt arb.). De har hverken arvet (faderen var ufaglært arbejder) eller tilegnet sig kulturel kapital (skoleuddannelsen er ringe). Hvis man her tager en erhvervsuddannelse, er det mest sandsynligt, at man vælger en kort uddannelse indenfor industri eller håndværk. De æstetiske dispositioner går mod at se TV-programmer så som TV Danmark, TV3, lokal TV, samt at læse formiddagsaviser så som Ekstra Bladet og BT.

Førtidspensionisterne er placeret i øverste venstre hjørne af grafen, dvs. de har begrænset kapital volumen, men i kapital sammensætningen er der en overvægt af kulturel kapital. Klyngen af punkter, der placerer sig omkring førtidspensionisterne, er fordelt som forventet. Førtidspensionisterne har et dårligt helbred, og de har en dårlig økonomi, de føler sig usikre på deres

fremtidige økonomi, og de har besvær med betalingerne, hvilket dog i nogen grad må tilskrives, at 'bor alene' placerer sig tæt på denne 'sky'; dvs. de førtidspensionister, der har økonomiske problemer, befinder sig overvejende i en 'one unit/one income' husholdning. Indikatorerne på psykiske problemer, f.eks. 'føler uro, angst', er ligeledes placeret nær førtidspensionisterne. Generelt tyder indikatorerne således på, at førtidspensionisterne udgør en sårbar gruppe, der er udsat for samfundsmæssigt påførte sociale lidelser.

Arbejdsløse er trukket op i grafen, og en anelse mod venstre. At de arbejdsløse er trukket en smule til venstre mod den kapital svage pol, kunne indikere, at gruppen for så vidt angår erhverv og uddannelse korresponderer med gruppen af førtidspensionister. Samtidig er de arbejdsløse også placeret nær anden akse, og som sådan korresponderer de arbejdsløse med modaliteter nær anden akse i højre side af grafen, dvs. 'kort uddannelse inden for handel/samf', 'kort pædagogisk uddannelse' (pæd. udd. kort), 'arbejde som pædagog' (pædagog) m.v. Det er altså vanskeligt at sige noget entydigt om hvilke erhvervsmæssige karakteristika, der kendetegner gruppen af arbejdsløse, hvilket sandsynligvis hænger sammen med, at gruppen ikke er så homogen, som eksempelvis gruppen af førtidspensionister. Et fællestræk ved gruppen af arbejdsløse er dog, at det er kortere uddannelser, der knytter sig til denne modalitet. De supplementære punkter 'alder 50-54' og 'alder 55-59' placerer sig i umiddelbar nærhed af de arbejdsløse, hvilket må siges at være logisk, idet respondenter over denne alder overvejende vil modtage anden form for ydelse – f.eks. efterløn.

Modtagere af overgangsydelsen placerer sig, som en supplementær variabel, nær gruppen af arbejdsløse, hvorfor gruppen af

arbejdsløse og gruppen af overgangsydelsesmodtagere er relativt ensartet komponeret i henseende til uddannelse, indkomst, erhverv m.v.

Den højre side af figur 1 inkluderer folk med høje indkomster, sund økonomi (ingen problemer med betalingerne), de ejer deres bopæl, har et godt helbred, og de værdsætter deres job og at det er fleksibelt. De er født ind i højere sociale strata (faderen rangerer fra faglært arbejder til højere funktionær), og de har erhvervet kulturel kapital. De har lang- eller mellemlang uddannelse, dvs. de har været succesfulde i uddannelsesystemet.

Vertikalt reflekterer den højre side af figuren kontrasten mellem de subgrupper, der er rigest på kulturel kapital og dem, der er trukket mod høj økonomisk kapital. Beskæftigelsesgrupper som 'undervisere' (folkeskole-/gymnasielærere m.v.), pædagoger, personer beskæftiget inden for de æstetiske fag, kultur og kunst samt professionelle inden for sundhedssektoren/læger er positioneret i den øverste del af figuren, idet dette indikerer en stor mængde af kulturel kapital. Medens ledere af mindre end ti ansatte (leder under 10) er trukket imod den økonomiske pol i figuren. Beskæftigelsesgrupperne teknikere, sekretærer/receptionister, beskæftigelse inden for salg/finans, sygeplejersker, ledere af mere end ti ansatte samt sagsbehandlere/fuldmægtige er positioneret mellem disse subgrupper. Klyngen af individer med høj kulturel kapital inkluderer intellektuelle og kulturelle positioneringer, idet disse folk er tilbøjelige til at se teaterstykker, gå i operaen, læse bøger og intellektuelle aviser (dvs. Information og Politiken). På den anden side læser grupperingerne tæt ved den økonomiske pol forretningsaviser (Jyllandsposten) og er medlemmer af klubber og loger, eksempelvis Lions Club.

Gruppen af beskæftigede er trukket mod

den kapital stærke pol. Dette er temmelig logisk, da den primært består af individer, der er repræsenteret i kvadrant 1, 2 og 3. På tilsvarende vis er det logisk, at den højeste husholdsindkomst korresponderer med gruppen af beskæftigede.

Efterlønsmodtagere er trukket ned i grafen og en anelse mod højre. Dvs. efterlønsmodtagernes kapitalsammensætning har en overvægt af økonomisk kapital. Efterlønsmodtagernes kapitalvolumen korresponderer med kontorarbejde og typiske funktionær stillinger. Endvidere indikerer efterlønsmodtagernes placering nederst i grafen/svagt mod højre, at der er en stærk korrespondance til grupperingen af manuelle arbejdere i 3. kvadrant. I nærheden af gruppen af efterlønsmodtagere, finder vi som før nævnt modaliteten, der knytter sig til et godt helbred. Ligeledes findes modaliteten 'ingen ledsmerter' på højre side af grafen. Samlet peger punkternes placering således på, at gruppen af efterlønsmodtagere består af lavere funktionærer og arbejdere med et godt helbred.

Samlet må det konstateres, at projektionen af determinanterne for en position (indtægt, uddannelse, social baggrund) bekræfter eksistensen af en struktur, og at denne struktur svarer til fordelingen af kapitalformer. Dermed er det tillige klargjort, at positionen som henholdsvis beskæftiget, arbejdsløs, efterlønner, førtidspensionist og overgangsydelsesmodtager ikke er et resultat af et frit valg, men at det derimod er den sociale løbebane, der er inddelingsprincippet. Kapitalens størrelse og struktur, defineret både synkront og diakront, udgør altså grundlaget for distinktionerne mellem forskellige praksisser og dispositioner.

4.2. De tidligt tilbagetrukne

For så vidt som de tidligt tilbagetrukne til-

hører forskellige undergrupper af en klasse, så udgør også klassen af tidligt tilbagetrukne et forholdsvis selvstændigt rum, der struktureres af den samlede mængde af kapital og den relative vægt af henholdsvis økonomisk og kulturel kapital. I figur 2 illustrerer første akse det primære differentieringsprincip, dvs. den samlede mængde af kapital. Skellet mellem megen og begrænset kapital er samtidig et skel mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister. Således er førtidspensionisterne trukket mod den ressourcetsvage pol, efterlønsmodtagerne er trukket mod den ressourcestærke pol, medens personer på overgangsydelse, som et supplementært punkt, indtager en mellemposition. Anden akse er tilbøjelig til at virke differentierende på den relative fordeling af henholdsvis økonomisk og kulturel kapital. Således er de modaliteter, der indikerer besiddelse af kulturel kapital, dvs. går i opera, teater, klassiske koncerter, kunststillinger, læser avisen Politiken m.v., trukket op i grafen, medens positioneringer, der indikerer en relativt begrænset mængde af kulturel kapital, dvs. læser aldrig bøger, læser Ekstra Bladet m.v., er trukket nedad i grafen.

Til venstre på figur 2 finder vi som omtalt førtidspensionisterne, som har været tvunget til at forlade arbejdsmarkedet på grund af et dårligt helbred, enten som følge af en langsom nedslidning, dvs. som følge af repetitivt hårdt fysisk og beskidt arbejde (belastende/ repetitivt arb.), eller som følge af en arbejdsulykke (exit grundet arb. skade), og det er i dette perspektiv karakteristisk, at førtidspensionisterne har oppebåret sygedagpenge før tildelingen af førtidspension. Projektionerne af social baggrund (faderen ufaglært arbejder) og uddannelse (ingen uddannelse) viser, at den sociale løbebane strukturerer positionen som førtidspensionist. Førtidspensionisterne har tidli-

gere indtaget stillinger som industriarbejder, transportarbejder, rengøring/skraldemand, ansat i landbrug/fiskeri. Disse erhverv har alle det til fælles, at de må betegnes som typiske manuelle fag og med en vis grad af fysisk belastning. Det er således ganske logisk, at disse trækkes mod venstre i grafen, og dermed mod førtidspension og positioneringer, der indikerer 'exit' på grund af dårligt helbred.

Korrespondanceanalysen indikerer en vis sammenhæng mellem gruppen af førtidspensionister og positioner og positioneringer som: Lave hustrandsindkomster, bor til leje, og oplevelse af deres økonomiske fremtid som usikker. Dette gør sig især gældende for så vidt angår de førtidspensionister, der bor i en 'one unit' husholdning. Omend 'bor alene' kun optræder som et supplementært punkt i grafen, så er der alligevel en tendens til, at 'bor alene' i kvadrant 4 er i korrespondance med modaliteter, der er indikatorer på social isolation, dvs. føler sig isoleret, føler at man bliver holdt uden for fællesskabet, føler at man ikke er til nytte for samfundet, og at man gerne ville arbejde, hvis dette var muligt (ville arb. hvis muligt). Denne tolkning er i overensstemmelse med andre analyser af vort datamateriale (Clement 2001b), hvoraf det fremgår, at gifte eller samlevende førtidspensionister ikke oplever ensomheden som værende så stort et problem som de enlige førtidspensionister. Der er dog generelt noget, der tyder på, at førtidspensionisterne oplever, at deres velvære er forringet efter de har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet.

Personer, der modtager overgangsydelse, indtager en mellemposition mellem førtidspensionisterne og efterlønsmodtagerne for så vidt angår den samlede kapitalmængde, om end noget tyder på, at denne undergruppe besidder mere kulturel kapital end både

Figur 2. (Se figurforklaring ved noterne)

<p style="text-align: center;">+Kulturel kapital -Økonomisk kapital</p> <p>exit grundet dårligt helbred</p> <p style="text-align: right;"><i>tekniker</i></p> <p>følelse af ikke at være til nytte følelse af at blive set ned på føler sig uden for fællesskabet ville arb. hvis muligt arbejdsløs inden exit</p> <p style="text-align: right;"><i>overgangsydelse</i></p> <p><i>velvære reduceret efter exit</i> <i>økonomisk fremtid – usikker</i></p> <p>tilbagetrækningsalder 50-59</p> <p style="text-align: right;"><i>bor alene</i></p> <p>føler sig isoleret</p> <p style="text-align: right;">lejebolig <i>far – faglært</i></p>	<p>exit frivillig under pres exit pres fra -kollegaer/ ledelsen <i>udd.. kontor/handel/samf.</i> <i>revisor/administration/fuldmægtig</i> indkomst over 500.000 kr. <i>salg/finans</i></p> <p style="text-align: center;"><i>arb. æstetisk/kultur/kunst</i></p> <p>arbejdsløshedsdagpenge inden exit</p> <p style="text-align: right;">opera/klassisk</p> <p><i>sekretær/receptionist</i> politiken <i>leder +10 sagsbehandler/fuldmægtig</i> <i>udd..håndværk/industri l/m</i> <i>teater/kunstudstillinger</i> 400-499.000 kr. <i>far-højere funktionær</i> <i>udd. pæd. kort</i> <i>underviser</i></p> <p style="text-align: right;"><i>godtgørelse efter exit</i> <i>retrospektiv – exit samme tid</i></p> <p>300-399.000 kr.</p>
<p>-Kapitalvolumen <i>100-149.000 kr.</i></p> <p>sygedagpenge inden exit bistandshjælp inden exit</p> <p style="text-align: right;"><i>150-249.000 kr.</i></p> <p style="text-align: center;"><i>ledsmerter</i></p> <p>dårlig helbredstilstand exit grundet dårligt helbred exit grundet arb. skade belastende/repetitivt arb. <i>manuelt arb. far – ufaglært</i> <i>ufaglært/ingen udd.</i></p> <p>Førtidspensin <i>hård fysisk arbejde</i></p> <p>indkomst under 99.000 kr. <i>industri arbejde</i> <i>transport arbejde</i></p> <p><i>BT/Ekstrabladet</i> <i>Faglært</i> <i>læser aldrig bøger</i> <i>rengøring/skraldemand</i> <i>landmand/fisker</i></p>	<p>+Kapitalvolumen <i>udd. pæd. m/l tilbagetrækningsalder 60-64</i> god helbredstilstand</p> <p><i>leder under 10</i> efterløn undersøgte efterløns størrelse inden exit <i>læge</i> velvære forbedret efter exit <i>retrospektivt tidligere exit</i></p> <p>ville ikke arb. hvis muligt frivillig exit</p> <p><i>tilbagetrækningsalder 65-66</i></p> <p>exit grundet rejser/hobbies/fritid</p> <p>-Kulturel kapital +Økonomisk kapital</p>

førtidspensionisterne og efterlønsmodtagerne. Man bør dog have in mente, at placeringen mod den kulturelle pol kan være et udtryk for, at placeringen bestemmes af den relative fordeling af henholdsvis kulturel og økonomisk kapital. Således vil en begrænset mængde af økonomisk kapital automatisk medføre en placering mod den kulturelle pol og vice versa. Ses placeringen i dette lys, forekommer den ganske logisk, idet overgangsydelsen blot udgør 80% af dagpengesatsen, hvorfor den kulturelle kapital kan tendere mod at være den dominerende i kapitalsammensætningen som en følge af begrænset økonomisk kapital. Personer, der oppebærer overgangsydelse, ligger ligeledes tæt på modaliteten 'havde en arbejds-løshedperiode før tilbagetrækning' (arbejds-løs inden 'exit'), hvilket er logisk i den forstand, at tilkendelsen af overgangsydelse forudsætter, at den berørte person er langtidsarbejds-løs.

Efterlønsmodtagere befinder sig til højre i figur 2. Projektionerne af determinanterne for en position, dvs. faders stilling, egen uddannelse m.v., viser, at faderen har været faglært arbejder, bonde eller funktionær, og at efterlønsmodtageren har haft relativ succes i uddannelsessystemet. Efterlønsmodtagere har efter tilbagetrækningen en god økonomi (bl.a. betinget af at der er 2 personer pr. hushold), hvilket befastes af, at nogle har fået et vederlag i forbindelse med aftrædelsen. De bor i egen bolig, de har et godt helbred, og deres velbefindende er blevet bedre efter tilbagetrækningen.

Gruppen af faglærte arbejdere, der har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet, befinder sig i koblingspunktet mellem en stor og en lille kapitalvolumen, og faglærte arbejdere er trukket nedad i grafen, dvs. i kapitalsammensætningen er der en overvægt af økonomisk fremfor kulturel kapital. Som sådan korresponderer faglærte arbejdere til

venstresiden med manuelt arbejde og de hertil knyttede dispositioner, mens faglærte arbejdere til højresiden er i korrespondance med tidlig tilbagetrækning som en frivillig foreteelse.

I højre side af figur 2 optræder nogle stærke modsætninger mellem 1. og 2. kvadrant, hvor tilbagetrækningen overvejende er ufrivillig i 1. kvadrant, mens 'exit' i 2. kvadrant overvejende er frivillig.

Erhvervsgrupper som revisor/administrator, ansat i salg/finans eller inden for æstetiske /kulturelle/kunstneriske fag er placeret i toppen af kvadrant 1, hvor sekretærer/receptionister og ledere med ti eller flere ansatte også findes. Disse kan karakteriseres som klassiske funktionærstillinger, og det lader til, at der indenfor disse grupperinger eksisterer en følelse af, at de har været tvunget ud af arbejdsmarkedet, dvs. 'Pushed', da de har følt sig presset ud af ledelsen og kollegaer. Dette kan kun forstås derhen, at 'omgivelserne' har nogle forestillinger om, hvornår det er passende, at ældre forlader arbejdsmarkedet. Dannelsen af slige forestillinger sker ikke uafhængigt af de velfærdsstatslige ordninger. Der er således næppe tvivl om, at f.eks. efterlønsordningen har bidraget til at forme vore forestillinger om alder og aldring. Som sådan er push i 1. kvadrant forudsat i eksistensen af efterlønsordningen (der til gengæld kan analyseres som et udtryk for magtrelationerne mellem forskellige aldersklasser), og denne type push er især fremherskende indenfor handel, kontor, administration m.v. At denne type push særligt forekommer indenfor servicesektoren skyldes uden tvivl, at det er fysisk muligt at bestride de her til knyttede jobfunktioner, selv i en relativ høj alder, hvorfor man kan antage, at det mere er den socialt skabte opfattelse af en 'passende' tilbagetrækningsalder, der er udslagsgivende for 'exit', frem for manglende

evner til at bestride jobfunktionen. Derved kan 'exit' opleves som push, grundet et socialt pres på de tilbagetrukne i funktionærstillinger.

Pull og jump er positioneret i 2. kvadrant, hvor 'frivillig tilbagetrækning' korresponderer med 'exit' på grund af ønsket om mere fritid, ønsket om at dyrke sin hobby, at rejse (exit grundet rejser/hobbies/fritid), men også med en relativ høj tilbagetrækningsalder, eftersom denne type tilbagetrækning især foregår blandt personer i alderen 65-66 år. De frivilligt³ tilbagetruknes velbefindende er blevet bedre efter tilbagetrækningen, og gruppen ville heller ikke retrospektivt have trukket sig tidligere tilbage. Tilbagetrækningens frivillige karakter kan også aflæses af, at de tilbagetrukne undersøgte de økonomiske forhold omkring tilbagetrækningen, inden der blev truffet en tilbagetrækningsbeslutning (undersøgte efterløns størrelse inden exit). Således indikerer denne modalitet en vis grad af rationel overvejelse i forbindelse med tilbagetrækningen og vidner ikke om et tvunget eller akut 'exit' forløb. Således knytter denne modalitet sig til de traditionelle pull-forklaringer. De undergrupper, der korresponderer med frivillig tilbagetrækning, er bl.a. ledere med mindre end ti ansatte og professionelle/læger indenfor sundhedssektoren. Endvidere må en delmængde af faglærte arbejdere, siges at være trukket mod de frivilligt tilbagetrukne. Gruppens placering på andenaksen kunne indikere, at de faglærte arbejdere ikke er en homogen gruppe. Således tenderer nogle mod tvungen tilbagetrækning og nogle mod frivillig tilbagetrækning. Man kan sige, at midterplaceringen af de faglærte kan ses som et udtryk for, at de bliver 'trukket' i fra to side. Baggrunden for de faglærtes placering kan således skyldes gruppens heterogene karakter, hvilket kan illustreres ved at

gruppen indeholder så forskellige håndværkergrupper som murere, snedkere osv. Man må forudsætte, at en murer positionerer sig forskelligt fra en snedker, der ikke i samme grad er udsat for fysisk nedslidning.

Mere sammenfattende kan man på grundlag af figur 2 udsondre to typer udstødningsmekanismer fra arbejdsmarkedet. I venstre side kan man iagttage 'push', der er forankret i produktionens organiseringsformer, mens vi i 1. kvadrant finder 'push', der er forankret i de fremherskende meningssystemer om alder og aldring. Endelig finder vi i 2. kvadrant en kombination af 'pull' og 'jump'.

5. Konklusion

Denne artikel bygger på en dansk survey, der dels er foretaget blandt ældre, der har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet, og dels blandt ældre, der er forblevet på arbejdsmarkedet (som aktive eller arbejdsløse). Det overordnede formål med artiklen har således været at indkredse de mekanismer og dynamikker, der forårsager den tidlige tilbagetrækning samt at belyse effekterne heraf. For at overvinde begrænsningerne i de eksisterende push, pull og jump-forklaringer har vi søgt efter de samfundsmæssige struktureringsmekanismer bag push, pull og jump ved at underkaste de indsamlede data korrespondanceanalytiske fremgangsmåder. På denne baggrund kan vi opsummere følgende indsigter og heraf følgende modstrategier mod den tidlige tilbagetrækning:

- Hvis man sammenligner de forskellige undergrupper i den samlede stikprøve, dvs. personer i erhvervmæssig beskæftigelse, arbejdsløse, førtidspensionister, efterlønsmodtagere og personer på overgangsydelse, så viser det sig, at der ekssi-

sterer en struktur mellem de forskellige positioner, og at denne struktur svarer til fordelingen af kapitalformer, dvs. den relative vægt af henholdsvis økonomisk og kulturel kapital. Analogt, hvis man foretager projektioner af determinanterne bag de forskellige positioner (uddannelse, social baggrund m.v.), så fremgår det tydeligt, at det er den socialt strukturerede løbebane, der fungerer som differentieringsprincip for positioneringerne i den samlede gruppe af ældre. I sociologisk forstand er fordelingen af kapitalformer altså den logik, der ligger til grund for de samfundsmæssige strukturerings- og differentieringsmekanismer, dvs. betinger den statistiske sandsynlighed for om det enkelte individ som ældre havner som førtidspensionist, forbliver i erhvervs-mæssig beskæftigelse etc. På tilsvarende måde kan det konstateres, at der også eksisterer en klar struktur for så vidt angår de individer, der udsættes for push, pull og jump.

Denne indsigt bryder fundamentalt med incitamentstænkningen, der stærkt dominerer den politiske tænkning omkring årsagerne bag den tidlige tilbagetrækning. Incitamentstænkningen bygger på forestillinger om 'exit' som en funktion af individets overlagte, bevidste og kalkulerede valg, dvs. som en 'viljes beslutning' eller 'viljes handling', der dog kan styres 'udefra' ved at ændre incitamentsstrukturerne. Hvis imidlertid kapitalens størrelse og struktur udgør grundlaget for forskellene mellem forskellige praksisser og præferencer, så er valget mellem at forblive i arbejde eller at blive førtidspensionist, ikke et produkt af et frivilligt valg, af en fri beslutning, der holder muligheden for at handle anderledes åben. Tværtimod fremstår valget som eneste handlemulighed, dvs. man handler

som man gør, fordi man ikke kunne handle anderledes. Som sådan viser vort datamateriale, at mulighederne for valg er ulige fordelt, og at disse uligheder betinges af uligheder i fordelingen af de forskellige former for kapital, den sociale løbebane m.v.

- På grundlag af datamaterialet har det været muligt at indkredse to typer 'push', dvs. to typer samfundsskabte sociale lidelser.

For det første 'push' betinget af nedslidning, dårligt helbred m.v., der skyldes manuelt, fysisk belastende og monotont arbejde, dårligt fysisk-psykisk arbejdsmiljø m.v. Man må forvente, at post-industrialiseringen med tiden vil minimere omfanget af denne type push. Hvis helbreds-betinget push helt skal elimineres, er der dog næppe tvivl om, at det er nødvendigt at introducere 'human resource policies' og, som argumenteret af Alan Walker (1996), 'good practices', der skal modvirke nedslidningen og fremme fastholdelsen af ældre lønmodtagere i arbejdslivet. Nødvendigheden heraf fremgår ikke mindst af, at mange førtidspensionister føler sig økonomisk og socialt marginaliserede.

For det andet 'push' betinget af forestillinger om, hvornår vi kan tillade os at betragte ældre medarbejdere som udtjente og færdige. Problemet for de ældre er ikke her økonomisk og socialt, men snarere at de føler sig udskilt eller ekskluderet fra en verden, som de orienterer sig imod. Eksistensen af offentlige og private tilbagetrækningsordninger bidrager i denne sammenhæng til at definere en 'ønskelig' relation mellem aldring og arbejde, idet tilbagetrækningsordningerne hjælper med til at forme vore forestillinger om alder og aldring, ligesom de bidrager til at trække absolutte grænser (60 år afgør om

man er på den ene eller anden side af grænsen i forhold til efterløn) for, hvornår vi kan tillade os at anse de ældre som ud-tjente. Dermed er velfærdsstaten med til at opløse et alderskontinuum i diskontinuerte segmenter, der ikke er konstitueret biologisk men socialt, hvorfor tilbage-trækningsordningerne må analyseres som et udtryk for magt og magtrelationer mellem forskellige aldersklasser. I dette perspektiv er begrebsliggørelsen af aldring som en social konstruktion, altså at opdelingen mellem de forskellige aldre er arbitrær, af Featherstone & Hepworth (1995:30f) blevet udpeget som et helt afgørende våben mod stereotype fremstillinger af aldring som en sygdom, der ledsages af en faldende evne til at arbejde. Tilsvarende har Jesper Wégens (1998) argumenteret for, at man gennem oplysnings- og overtalelsesprogrammer må sejle op mod forestillinger, der anser aldring som en nedbrydelses- og forfalds-proces. Så længe aldring alene betragtes som et uafvendeligt naturfænomen, mens aldringens kulturelle og sociale dimensioner blændes ud af synsfeltet, så er det næppe muligt at overvinde den 'push' betingede tilbagetrækning fra arbejdslivet (Hareven 1995).

- Det har ikke været muligt at trække klare distinktioner mellem pull og jump. For så vidt angår dem, der angiver, at de har forladt arbejdsmarkedet frivilligt, så er det dog værd at bemærke, at der er en tendens til, at de 'frivilligt' tilbagetrukne forlader arbejdsmarkedet i en relativ sen alder, dvs. når de er mellem 65 og 66 år, hvorfor denne type tilbagetrækning vil blive reduceret, når pensionsalderen i Danmark i 2004 nedsættes til 65 år.

Sammenfattende må det konstateres, at en stor del af den tidlige tilbagetrækning er

påtvunget. Alligevel må de tilbagetrukne finde sig i, at incitamentsdiskursen fremstiller tilbagetrækningen som et 'frit' valg. Dermed udøves en symbolsk vold, der følger af den formelle ligheds reelle ulighed. Yderligere, hvis incitamentstækningen får lov til at materialisere sig gennem 'welfare state retrenchments', bliver de tidligt tilbagetrukne straffet i dobbelt forstand. De bliver både smidt ud af arbejdsmarkedet, fordi de er nedslidte eller uønskede, og der skæres i velfærdsydelse, dvs. eksistensvilkår forringes for at gøre det mindre attraktivt for ældre at trække sig tilbage fra arbejdsmarkedet.

Figurforklaring

Grafen viser de relationelle placeringer af positioner og positioneringer for den samlede stikprøve (se tekst). Punkternes angivne placeringer er omtrentlige – af formidlingsmæssige hensyn. Modaliteter anført i 'fed' er såkaldte forklarende punkter, hvilket vil sige, at de bidrager med en CTR-værdi over gennemsnittet, og derved er styrende for aksernes placering i grafen (CTR er en størrelse, der kan aflæses i korrespondanceanalyse udskriverne. Den angiver hvor stor andel af aksernes egenværdi, som kan tilskrives det pågældende punkt. CTR-værdierne anvendes derfor som udgangspunkt for tolkningen af akserne. Man kan sige, at det er størrelsen af CTR-værdierne, der er afgørende for udpegningen af relevante punkter og akser. Punkter med høje CTR-værdier 'sætter farve' på dimensionen. CTR-værdierne benævnes derfor også absolutte bidrag. Udvælgelsen af såkaldt forklarende punkter sker på baggrund af den gennemsnitlige CTR-værdi (1000 delt med antallet af aktive modaliteter). De punkter, som har en større CTR-værdi end gennemsnittet, er forklarende punkter). Modaliteter anført med almindelig skrift bidrager ikke med en CTR-værdi over gennemsnittet, medens modaliteter anført med kursiv er supplementære punkter; dvs. de påvirker ikke aktivt strukturen i datamaterialet,

men er placeret, hvor de ville være placeret, såfremt de havde været aktive. Disse medtages grundet deres illustrative/forklarende værdi.

Noter

1. Fra et formelt synspunkt kan både pull og jump anses for at være en integreret del af den neoklassiske standardmodel for arbejdskraftsudbud, da nytten af arbejde sammenlignet med fritid afhænger af præferencer. Generelt er præferencer i økonomiske studier af individers valg dog i al væsentlighed en 'black box'. I stedet antager økonomiske studier, at individer har a priori givne, stabile og veldefinerede præferencer. Derfor er det i økonomiske studier muligt at analysere kvaliteten af tilbagetrækningsordningerne som det centrale imperativ for individers beslutningstagen.
2. I 1999 blev tilbagetrækningsalderen af Folketinget besluttet nedsat fra 67 til 65 i 2004.
3. Iøvrigt kan begrebet 'frivillighed' være et problematisk begreb i forbindelse med overvejelser om årsager og effekter af den tidlige tilbagetrækning. Når tilbagetrækningen har fundet sted, så er det vanskeligt at omgøre handlingen. Derfor vil den berørte person efterfølgende alt andet lige ikke have andre valg end at resignere og tilpasse sig den nye situation. Følgeligt vil den berørte person efter nogen tid tendere til at foretage efterrationaliseringer, erindringsforskydninger m.v. omkring årsagen til tilbagetrækningen (Maule et al. 1996).

Litteratur

Andersen, Jørgen Goul, Per H. Jensen, Martin D. Munk, Sanne Lund Clement, Jan Bendix Jensen & Christian Albrekt Larsen (2002): *Spørgeskema til undersøgelsen 'Arbejdsløshed, tilbagetrækning og medborgerskab'*, CCWS Technical paper no. 2002-2, Aalborg Universitet.

Bengtsson, Steen (2000): A truly European type

of disability struggle. Disability policy in Denmark and the EU in the nineties, i *European Journal of Social Security*, 4, 363-377.

Bourdieu, Pierre (1986): *Distinction – A Social Critique of the Judgement of Taste*, London, Routledge.

Bourdieu, Pierre (1990): *The Logic of Practice*, Stanford, Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre (1996): *The State Nobility*, Cambridge, Polity Press.

Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (1990): *Reproduction in Education, Society and Culture*, London, Sage.

Bourdieu, Pierre, Jean-Claude Chamboredon & Jean-Claude Passeron (1991): *The Craft of Sociology – Epistemological Preliminaries*, Berlin, Walter de Gruyter.

Clausen, Sten-Erik (1998): *Applied Correspondence Analysis – An Introduction*, Thousands Oaks, Sage.

Clement, Sanne Lund (2001a): *Teknisk Rapport*, CCWS Technical paper no. 2002-1, Aalborg University.

Clement, Sanne Lund (2001b): Førtidspensionisternes sociale medborgerskab, i Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (red.): *Marginalisering, integration, velfærd*, Aalborg, Aalborg Universitetsforlag.

Den Sociale Ankestyrelse (2000): *Førtidspensioner – Årsstatistik*, København.

Drury, Elizabeth (1993): *Age Discrimination against Older Workers in the European Community*, London, Eurolink Age.

Featherstone, Mike & Mike Mepworth (1995): Images of Positive Ageing, i M. Featherstone & A. Wernick (eds.): *Images Of Ageing*, London, Routledge, 29-47.

Halvorsen, Knut (1994): Those who cannot have what they want must want what they can get, i *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 3, 50-60.

Halvorsen, Knut & Asbjørn Johannessen (1991): *Når bedriften ikke har bruk for deg lenger*, NotaBene Rapport nr. 91:2, Norges kommunal- og sosialhøgskole.

Hansson, Robert O., Paul D. DeKoekkoek, Wynell M. Neece & David W. Patterson (1997):

- Successful Aging at Work, i *Journal of Vocational Behavior*, 51, 202-233.
- Hareven, Tamara K. (1995): Changing Images of Ageing and the Social Construction of the Life Course, i Mike Featherstone & Andrew Wernick (red.): *Images Of Ageing*, London, Routledge, 119-134.
- Hornemann-Møller, I. (1987): Early Retirement (in Denmark), i *Ageing and Society*, 7.
- Jacobs, Klaus, Martin Kohli, & Martin Rein (1991): Testing the Industry-Mix Hypothesis of Early Exit, i M. Kohli, M. Rein, A.-M. Guillemand & H. van Gunsteren, H. (red.) (1991): *Time for Retirement*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Jensen, Per H. (2002, under udgivelse): Disability Pensions – Trends and Policies in Denmark, i C. Prinz (ed.): *European disability benefit policies: Progressing towards efficiency*, Aldershot, Ashgate.
- Jensen, Per H. (2001): Danimarca – Invecchiamento e lavoro:dall'uscita »anticipata« a quella »ritardata«, i *L'Assistenza Sociale*, 1-2, 237-262.
- Johnson, Paul & Jane Falkingham (1992): *Ageing and Economic Welfare*, London, Sage Publications.
- Kohli, Martin (1988): Ageing as a Challenge for Sociological Theory, i *Ageing and Society*, 8, 367-394.
- Kohli, Martin & Martin Rein (1991): The changing balance of work and retirement, i M. Kohli et.al. (eds.): *Time for Retirement*, Cambridge, Cambridge University Press, 1-35.
- Kolberg, Jon Eivind (1991): En empirisk prøvning af utstøttingsmodellen, i Aksel Hatland (red): *Trygd som fortjent?* Oslo, Ad Notam, 91-116.
- Madsen, Per Kongshøj (1999): Denmark, *Employment Observatory*, SYSDEM Trends, 33, 15-21.
- Mallier, A.T. & Thomas A.C. Shafto (1992): *The Economics of Flexible Retirement*, London, Academic Press.
- McCallum, John (1986): A Right to Retire but Not to Work?, i *Australian Journal of Social Issues*, 21, 93-104.
- Maule, A. John, D.R. Cliff & R. Taylor (1996): Early Retirement Decisions and How They Affect Later Quality of Life, i *Ageing and Society*, 16, 177-204.
- Moore, Joanne, Barbara Tilson & Gill Whitting (1994): *An International Overview of Employment Policies and Practices Towards Older Workers*, Research series no 29, London, Employment Department Group.
- Munk, Martin D. (1999): *Livsbaner gennem et felt*, Lund, Sociologiska Institutionen.
- Naschold, Frieder, Bert de Vroom & B. Casey (1994): Regulating Employment and Retirement, i F. Naschold & B.de Vroom (red.): *Regulating Employment and Welfare*, Berlin, Walter de Gruyter.
- NOSOSKO (1999): *Förtida utträde från arbetslivet 1987-1996*, København.
- Nørregaard, Carl (1996): *Arbejde og tilbage-trækning i 90'erne – og fremtidens pensionister*, København, Socialforskningsinstituttet.
- OECD (1996a): *Ageing in OECD Countries*. Paris, OECD.
- OECD (1996b): *European Economy – Ageing and Pension Expenditure Prospects in the Western World*, Paris, OECD.
- Pedersen, Axel West (1997): *Mellom arbeid og pensjon*, Oslo, Forskningsstiftelsen Fafo.
- Shultz, Kenneth S., Kelly R. Morton & Joelle R. Weckerle (1998): The Influence of Push and Pull Factors on Voluntary and Involuntary Early Retirees Retirement Decision and Adjustment, i *Journal of Vocational Behavior*, 53, 45-57.
- Taylor, Philip E. & Alan Walker (1994): The Ageing Workforce: Employers' Attitudes Towards Older People, i *Work, Employment & Society*, 8, 569-591.
- Trommel, Willem A. (1995): *Korter Arbeidslevn*, Den Haag, Sdu Juridische & Fiscale Uitgeverij.
- Trommel, Willem & Bert de Vroom (1994): The Netherlands: The Loreley-Effect of Early Exit, i Frieder Naschold & B. de Vroom (red.): *Regulating Employment and Welfare*, Berlin, Walter de Gruyter.
- Vroom, Bert de & Anne Marie Guillemand

- (2002 under udgivelse): From externalisation to integration of older workers: institutional changes at the end of the worklife, i Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (red.): *Changing Labour Markets, Welfare Policies, and Citizenship*, Bristol, Policy Press.
- Wadensjö, Eskild (1985): *Disability Pensioning of Older Workers in Sweden: A comparison of Studies based on Time-Series and Cross Section Data*, Meddelande 85:15, Stockholm SOFI.
- Walker, Alan (1985): Early Retirement: Release or Refuge from the Labour Market, i *The Quarterly Journal of Social Affairs*, 1, 211-229.
- Walker, Alan (1996): *Combatting Age Barriers in Job Recruitment and Training*, Dublin, European Foundation for the Improvement of Living and Working conditions.
- Wégens, Jesper (1998): Man bliver ikke gammel i arbejdslivet, i A.L. Blaakilde og C.E. Swane (red.): *Aldring og ældrebilleder – mennesket i gerontologien*, København, Munksgaard, 129-160.
- Zeuner, Lilli & Carl Nørregaard (1991): *Fortjent otium*, København, Socialforskningsinstituttet.

Per H. Jensen

e-mail: perh@socsci.auc.dk

Torben Kjeldgaard

e-mail: torbenkk@socsci.auc.dk

Begge er ansat på Center for komparative Velfærdsstudier, Aalborg Universitet.